

مروری بر مقالات تدوین شده در حوزه سکونتگاه‌های غیررسمی (بخش اول)

گردآوری: سوسن مومنی

مقدمه

این یادداشت خلاصه‌ای از مفاهیم مختلف مرتبط با بحث سکونتگاه‌های غیررسمی را بیان می‌کند که توسط پژوهشگران، اساتید و محققان در قالب مقالات به چاپ رسیده اند. در این یادداشت سعی بر آن است تا کلیه مفاهیم شامل واژه‌شناسی، مبانی نظری و مفهومی و موضوعات مختلف مربوط به سکونتگاه‌های غیررسمی به طور خلاصه در دو بخش جمع‌آوری گردند. هدف از تهیه این یادداشت کمک به شرکت‌کنندگان مسابقه معماری است که با موضوع ارتقاء تدریجی سرپناه خودساخته در سکونتگاه‌های غیررسمی در ۴ شهر نیشابور، زاهدان، تبریز و اهواز برگزار خواهد شد، تا با مطالعه‌ی اجمالی بتوانند به ابعاد مختلف این موضوع اشراف یابند. با توجه به اینکه هدف این مسابقه ارتقا سرپناه خودساخته در این مناطق از منظر معماری است، در این یادداشت نیز مباحث مرتبط با معماری و شهرسازی در این سکونتگاه‌ها بیشتر مورد تاکید قرار گرفته است.

در این راستا در بخش اول واژه‌شناسی مفاهیم این موضوع و سپس مبانی نظری و مفهومی بیان می‌گردند و در بخش دوم به تجربیات جهانی و نیز نمونه‌هایی داخلی و خارجی از ارتقا سرپناه‌های خودساخته ارائه می‌گردند.

واژه‌شناسی

سکونتگاه غیررسمی

واژه غیر رسمی را برای اولین بار کیت هارت در سال ۱۹۷۱ در یک تحقیق کلاسیک درباره اقتصاد کشور غنا، به مباحث جغرافیایی و اقتصاد وارد کرد و از آن به بعد عنوان بخش غیر رسمی در مقابل بخش رسمی قرار می‌گیرد (شکویی، ۱۳۷۳: ۶۴). رابطه بین رسمیت و عدم رسمیت بسیار به هم نزدیک است. از لحاظ اقتصادی، فعالیت‌های رسمی و غیر رسمی بسیار به یکدیگر وابسته اند. در زمینه شهری نیز، سکونتگاه‌های غیر رسمی که به خوبی تثبیت شده اند، به سختی از سکونتگاه‌های رسمی شهرها قابل تشخیص اند (kellet, 2005).

واژه‌ی سکونتگاه غیررسمی اولین بار در نوشته‌های چارلز آبرام و جان تورنز و به ویژه پس از کنفرانس مسکن و نکوور کانادا در سال ۱۹۷۶ رایج گردید. با تعریف این واژه، روش‌های مقابله‌ای و دشمنی جویانه، نسبت به این سکونتگاه‌ها را به روش‌های حمایت از آنها تغییر داد.^۱ این سکونتگاه‌ها شیوه‌ی سکونتی ناپایداری هستند که در نتیجه‌ی پاسخ خودجوش اقشار کم درآمد شهری به تأمین سرپناه، خارج از بازار رسمی زمین و مسکن شکل گرفته اند،^۲ و در واقع راه حل تأمین سرپناه سال فقرا با یک قیمت معقول می‌باشد.^۳ (حبیبی، گرامی، ۱۳۹۷)

اسکان غیررسمی به ساکن شدن در مسکن خود ساخته و یک شبه بر پا شده‌ای اطلاق می‌گردد که بر زمین غیر (حال یا با توافق مالک به صورت قولنامه ای و یا بدون توافق) بنا شده است و فاقد سند مالکیت می‌باشد. اسکان غیررسمی به عنوان

^۱ Srinivas, 1998

^۲ Turner, 1968 ؛ El-Batran, 1998: 222 ؛ پیران، 1376 و پیران، 1381

^۳ (Choguill, 2007)

جانشین مفهوم سخت نادرست حاشیه نشینی عنوان شده است. زیرا مفهوم حاشیه و حاشیه نشین که از شرایط اقتصادی کشورهای غربی اقتباس شده است به هیچ وجه از نظر اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و حتی جغرافیایی، قابل اطلاق به اجتماعات اسکان غیررسمی ایران یا جهان سوم به طور کلی نیست. از سوی دیگر ساکنان این گونه اجتماعات از مفهوم حاشیه و حاشیه نشین به شدت رنج می برند. بدیهی است که در چنین شرایطی استفاده از این مفهوم به هیچ وجه مجاز نیست. اساساً در دهه شصت میلادی و اوایل دهه هفتاد، نام گذاری اجتماعات اسکان غیررسمی خود معضلی به حساب می آمد. در منابع و متون مرتبط، بحث نام گذاری از تصرف عدوانی و متصرف عدوانی آغاز گردیده است که بار معنایی بسیار شدیدی داشت. با نقدهای جان اف ترنر^۴ استاد دانشگاه ام ای تی ایالات متحده در نیمه اول دهه ۱۹۷۰ و تلاش او در نشان دادن این واقعیت که ساکنان تهیدست اجتماعات آلودگی جهان سوم خود قربانیان توسعه برون زا یا توسعه ای بریده از شرایط تاریخی جوامع یاد شده می باشند، و موضع اکثر کوشندگان مباحث اسکان غیررسمی تعدیل گردید. در این رابطه نام گذاری های جدیدی باب شد که آلونک و آلونک نشینی، مسکن نابهنجار، خانه های یک شبه بر پا شده، اجتماعات چتربازی از جمله آنها بود. به خوبی می توان مشخص ساخت که از دهه ۱۹۷۰ به بعد، در تحقیقات و برنامه ریزی ها بجای نقد و یا تاکید بر ساکنان، بیشتر بر مسکن یا ابعاد غیر انسانی و یا کالبدی سر پناه، تاکید می گردید. (پیران، مسکن تهیدستان)

مبانی نظری و مفهومی

اسکان غیررسمی، عامل برجسته و غالب در شهرنشینی و تهیه مسکن برای فقرای شهری است. اینگونه سکونتگاهها، در واقع شکل بی ضابطه ای از تجمع مکانی گروه های کم درآمد در نقاط آسیب پذیر شهر است که به صورت کاملاً سازمان نیافته و خارج برنامه رسمی شهر ایجاد می شوند و متشکل از واحدهای مسکونی بدون رعایت اصول فنی ساختمان، ساخته شده و فاقد

^۴ نگاه کنید به پیران ۱۳۸۷، همچنین نگاه کنید به اطهاری و صرافی ۱۳۸۷

^۵ (J.F.Turner)

مجوز رسمی هستند.^۶ بیشتر ساکنان آن ها قشرهای کم درآمد بوده و در اقتصاد غیررسمی فعالیت دارند. این نوع اسکان، منطقه مسکونی گروه های کم درآمدی است که در بازار رسمی مسکن جایی ندارند؛ در نتیجه به بازار غیررسمی مسکن روی می آورند.^۷ شاخص های اصلی سکونتگاه های غیررسمی معمولاً با عواملی نظیر فقدان خدمات پایه و اساسی، فقدان امنیت تصرف زمین، سکونت خانوارهای کم درآمد و وابستگی شدید به فرصت های شغلی غیررسمی بیان می شود.^۸ در این میان، فقدان امنیت تصرف یکی از چالش های اساسی در این سکونتگاه ها است. در سکونتگاه های غیررسمی در یک فرآیند کلی ابتدا زمین اشغال می شود و در مراحل بعدی در زمین مذکور مساکن موقتی و یا دائمی با زیرساخت های موقتی و بی دوام ساخته و در مرحله آخر مسأله امنیت تصرف مطرح می شود. این در حالی است که در ساخت مسکن به صورت رسمی ابتدا به مسأله امنیت تصرف توجه می شود.^۹ این مسأله منجر به آسیب های روانی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی به خانوارهای ساکن در این سکونتگاه ها می شود و بنا به گفته سازمان اسکان بشر سازمان ملل متحد، عامل فقدان امنیت تصرف در اسکان های غیررسمی به عنوان چرخه فلاکت عمل کرده و پایه ای برای سایر محرومیت های خانوار است.^{۱۰} (طیبیان، احمدی، ۱۳۹۲)

سکونتگاه های غیررسمی در نتیجه ی ضعف برنامه ریزی و مدیریت شهری و عدم توزیع متناسب منابع اجتماعی اقتصادی و در نتیجه مهاجرت بی رویه به شهرهای بزرگ شکل می گیرند و محیط آنها به شدت آسیب پذیر و پذیرای ناهنجاری های اجتماعی است.^{۱۱} از دیگر عوامل ایجاد سکونتگاه های غیررسمی کمبود مسکن ارزان قیمت، مدیریت شهری ضعیف، درآمد کم و جابجایی

^۶ (Sarraf, 2003)

^۷ (Javaheripoor, 2003)

^۸ (Irandoost; 2009)

^۹ (Macedo, 2008)

^{۱۰} (UN-Habitat, 2003)

^{۱۱} (قرخلو و عابدینی؛ 1386، صرافی؛ 1381 و علی آبادی، 1381).

ناشی از جنگ، بلایای طبیعی و تغییرات اقلیمی می‌باشند.^{۱۲} این سکونتگاه‌ها اغلب در حاشیه‌ی مناطق شهری، بدون دسترسی به بازارها و منابع به وجود آمده و این امر موانع آن را در دستیابی به فرصت‌های معیشتی افزایش می‌دهد.^{۱۳} سکونتگاه‌های فقیرنشین غالباً توسط مهاجرین روستایی که جذب مشاغل غیررسمی و نازل شهر شده‌اند، ایجاد گشته‌اند.^{۱۴} شیوه‌ی زندگی معمول ساکنین این دست سکونتگاه‌ها از جنبه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، کالبدی و ... از دیگر شهروندان رسمی متفاوت بوده^{۱۵} و کیفیت زندگی و همچنین زیرساخت‌های شهری در این سکونتگاه‌ها بسیار پایین و کمتر از سرانه‌های استاندارد می‌باشد.^{۱۶} از مهمترین ویژگی‌های این سکونتگاه‌ها می‌توان به مکان جغرافیایی مشخص، منافع مشترکی که ساکنان را به یکدیگر پیوند می‌دهد، الگوی مشترکی که بر روابط اجتماعی اقتصادی ساکنین حاکم است، تجانس گروهی و همبستگی نسبتاً بالای ساکنین به خصوص در مواجهه با مسائل مشترک و افراد خارج از اجتماع خود و همچنین قدرت کنترل یکدیگر اشاره کرد^{۱۷} بالا بودن سرمایه‌های اجتماعی درونی از ویژگی‌های این سکونتگاه‌هاست. ویژگی دیگر این سکونتگاه‌ها، غیرقانونی بودن ساخت و سازهای صورت گرفته در آنها از وجوه مختلف حقوقی مانند مالکیت زمین، عدم رعایت اصول فنی ساختمان و ... می‌باشد.^{۱۸}

از بارزترین ویژگی‌های اجتماعی در سکونتگاه‌های غیررسمی، سرمایه‌ی اجتماعی است که دربرگیرنده‌ی مفاهیمی چون اعتماد، همکاری و همیاری میان اعضای گروه یا جامعه می‌باشد. وابستگی‌های قومی میان ساکنین سکونتگاه‌های غیررسمی و همچنین هدف مشترک آنها برای بقا در شهر رسمی، منجر به افزایش سرمایه‌های اجتماعی در میان این گروه می‌شود.^{۱۹} ممکن است افراد و گروه‌ها، از این سرمایه برای آسان نمودن فعالیت‌ها به منظور منفعت رساندن به افراد و گروه‌ها و اجتماع استفاده کنند؛ که همگی از ویژگی‌های روابط موجود بین ساکنین سکونتگاه‌های غیررسمی می‌باشد^{۲۰} وجود سرمایه‌ی اجتماعی و بهره‌مندی از انسجام اجتماعی، مهمترین ویژگی ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی می‌باشد.

با مقایسه‌ی ویژگی‌های فضای شهری مطلوب با فضای شهری سکونتگاه‌های غیررسمی در می‌یابیم که سکونتگاه‌های فقیر شهری فاقد بسیاری از کیفیات فضای شهری مطلوب هستند. گرچه کیفیت فضای شهری می‌تواند تأثیر به‌سزایی در نحوه‌ی استفاده‌ی شهروندان از فضای شهری داشته باشد، اما چگونگی استفاده‌ی شهروندان از فضای شهری و رفتاری که از خود در آن بروز می‌دهند، بیشتر ریشه‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی دارد تا کالبدی. نحوه‌ی استفاده از فضاهای با کیفیت پایین در سکونتگاه‌های غیررسمی به خصوص در کشورهای جهان سوم، به دلیل محدودیت‌ها و همچنین توانمندی‌های اجتماعی، به نیاز و یک ضرورت اجتماعی برای بقا تبدیل شده است.^{۲۱} فضاهای عمومی در سکونتگاه‌های غیررسمی که عمدتاً در نتیجه فرآیندهای خودکفا و خودمختار محلی و بدون هر گونه مداخله‌ای توسط دولت شکل گرفته‌اند، صرفاً یک فضای خالی کم ارزش میان ساختمان‌ها نیستند، بلکه از لحاظ میزان استفاده‌ای که از آنها می‌شود و میزان دل‌بستگی ساکنان، نقش مهمی در حیات اجتماعی و همچنین امنیت سکونتگاه دارند؛ به طوری که زنان و کودکان سکونتگاه‌های غیررسمی با امنیت کامل در فضاهای

^{۱۲} (UN-Habitat, 2015)

^{۱۳} (Chant, 2014)

^{۱۴} (صراف، 1382)

^{۱۵} صالحی امیری و خدائی 1390

^{۱۶} (World Bank/UNCHS, 2007: 1 & Srinivas, 1997: 1)

^{۱۷} (پیران، 1366).

^{۱۸} Srinivas, 1997 و جواهری پور، 1382).

^{۱۹} (براتی و یزدان پناه شاه آبادی، 1390).

^{۲۰} (Kay, 2005)

^{۲۱} (گتل، 1392).

شهری به انجام انواع فعالیت‌ها می‌پردازند.^{۲۲} استفاده‌کنندگان، معیارهای مهمی در تعیین نحوه‌ی استفاده از فضای شهری می‌باشد که این دو مولفه در سکونتگاه‌های غیررسمی بیشتر از شهر رسمی قابل ردیابی است.^{۲۳}

در بهسازی، نوسازی، بازسازی و توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی باید حس قوی وحدت، انسجام و مشارکت در این سکونتگاه‌ها، متفاوت بودن نحوه‌ی انجام فعالیت‌ها در فضاهای شهری سکونتگاه‌های غیررسمی، بالا بودن تعاملات اجتماعی و میزان استفاده‌ی آنان از فضاهای شهری توسط مدیران، برنامه ریزان و طراحان مورد توجه قرار گیرد. در غیر این صورت نتیجه‌ی مورد نظر حاصل نخواهد شد. حال آنکه اگر این ویژگی‌ها در نظر گرفته شوند، نه تنها رضایت مسئولان طرح برآورده خواهد شد، بلکه ساکنین نیز در حفظ و نگهداری فضاهای شهری خود مشارکت کرده و احساس تعلق خاطر، هویت و وابستگی آنها افزایش می‌یابد. (حبیبی، گرامی، ۱۳۹۶)

الگوی ساخت یا معماری سکونتگاه‌های غیر رسمی یا خودساخته و یک شبه برپا شده سه شکل کلی را در برمی‌گیرد که عبارتند از حلب شهرها و حلبی آبادها (ساختن مسکن از مصالح غیر متعارف از جمله استفاده از حلب‌های روغن نباتی) روستای درون شهری (ساخت مسکن شبیه معماری مسکن روستایی البته با کمی سیمان مخلوط شده با انبوهی خاک به دلیل قیمت) و بالاخره خانه‌های عادی شبیه خانه‌های تهیدستان با کیفیت نازل اما بی‌سند رواج چشم گیری دارد و نوع سوم شکل کاملاً غالب این نوع اجتماعات است. (پیران، از اسکان نایابی تا جستجوی راه حل)

برای آن که بتوان تصویری جامع و در عین حال تعمیم پذیر برای تمامی سکونتگاه های غیر رسمی به دست داد، برخی از محققین خصوصاتی را برای آن برشمرده اند (Srinivas, 1997).

^{۲۲} (Garcia, 2013 & Cruz et al, 2014.)

^{۲۳} (براتی و یزدان پناه، شاه آبادی، 1390)

جدول ۱- شاخص های شناسایی سکونتگاه های غیر رسمی در ایران، منبع: صداقت رستمی و همکاران ، ۱۳۹۰: ۱۰۹-۱۱۳

نوع معیار	معیار
کالبدی	۱ (ریخت شناسی و فرم بافت ۲) ابعاد فیزیکی مسکن ۳) نوع مصالح به کار رفته ۴) فقر کالبدی ۵) تراکم بالای مسکونی ۶) شکل بافت ۷) انسجام بافت و مقاومت آن در برابر زلزله ۸) مکان گزینی مسکن ۹) دسترسی به کاربری های عمومی ۱۰) نسبت برخورداری از انشعاب فاضلاب ۱۱) دسترسی به شبکه های زیر ساختی ۱۲) شکل و فرم و سلسله مراتب شبکه های دسترسی
اجتماعی- فرهنگی	۱) جمعیت مهاجرین ۲) ناهنجاری های اجتماعی ۳) عدم امنیت محیط
اقتصادی	۱) ارزش نسبی زمین و مسکن ۲) میزان تمایل به بهبود وضعیت مسکن ۳) منبع درآمدی ۴) مکان گزینی دهک های پایین درآمدی ۵) نوع فعالیت های اقتصادی رایج در این محلات
حقوقی	۱) نوع سند مالکیت ۲) نحوه تفکیک و طبقه بندی
کارکردی و عملکردی	۱) میزان دسترسی به فضای خدماتی ۲) شبکه های دسترسی ۳) میزان نفوذپذیری شبکه ها ۴) میزان خدمات شهری و عمومی
زیست محیطی	۱) سیستم دفع فاضلاب ۲) میزان نگهداری دام در منازل

جمع بندی

مطالعات متعددی در حوزه سکونتگاه های غیررسمی صورت گرفته است که عمدتاً بر علل شکل گیری آنها، پیامدها و آثار مستقیم و غیر مستقیم آنها در حوزه های مختلف و بررسی ویژگی های آنها از اجتماعی، اقتصادی و کالبدی و از این دست تمرکز داشته اند. با وجود پژوهش های مختلف در زمینه سکونتگاه غیررسمی، اما مشاهده می شود که وضعیت نابسامان آنها تغییر چندانی نکرده است و به نظر می رسد وقت آن است تا متخصصان هر حوزه از نتایج پژوهش های انجام گرفته در جهت ساماندهی به وضعیت این قشر از جامعه حتی با انجام اقدامات کوچک ولی تاثیرگذار همت گمارند. در این راستا معماران با همکاری شرکت عمران و بهسازی شهری در تلاش است تا از ظرفیت بالای معماران در کشور در جهت ارتقا تدریجی سرپناه های خودساخته در این سکونتگاه های نابسامان قدمی کوچک بردارد. در بخش بعدی این پادداشت تجربیات جهانی و نمونه هایی از ارتقا واحدهای مسکونی این مکان ها در ایران و دنیا از منظر معماری و شهرسازی گردآوری و ارائه می گردد.

شکویی، حسین، (۱۳۷۳)، دیدگاه های نو در جغرافیای شهری، چاپ اول، انتشارات سمت، تهران

Kellett, P. (2005). The Construction of Home in the Informal City. Transculturation. Cities, Spaces and Architectures in Latin America. F. Hernandez, M. Millington and I. Borden. Amsterdam, Rodopi: 22 – 42

حبیبی، م، گرامی، ن، ۱۳۹۷، چگونگی استفاده از فضاهای شهری در سکونتگاههای غیررسمی؛ مورد پژوهی: (جداره ی شرقی بزرگراه چمران تهران) حدفاصل پل ملاصدرا و پل مدیریت، نشریه پژوهش و برنامه ریزی شهری، سال ۹، شماره پیاپی ۳۲، بهار ۱۳۹۷

پیران، پرویز، مسکن گروه های کم درآمد و اسکان غیررسمی در ایران

طیبیان، ا، احمدی، ب، ۱۳۹۶، تحلیلی بر رابطه میان امنیت تصرف و میزان سرمایه گذاری در مسکن در سکونتگاه های غیررسمی، نمونه موردی: محله کشتارگاه شهر ارومیه، معماری و شهرسازی آرمان شهر شماره صفحه مقاله: ۲۱۵ شماره ۱۹. تابستان ۱۳۹۶

پیران، پرویز، ۱۳۸۷، از اسکان غیر رسمی تا اسکان نایابی، در جستجوی راه حل، هفت شهر، شماره ۲۳

Srinivas, H , (1997) "Networking for Urban Environments: The Urban Environmental Management Research Initiative" in HSD 20/200: Planning Education, Research and Practice in Asia into the Year 2000. Human Settlements Development Programme, Asian Institute of Technology, Bangkok, Thailand, 10-13 December, 1997

صداقت رستمی، کبریا و اعتماد، گیتی و بیدرام، رسول و ملاذ، جعفر، (۱۳۹۰)، تدوین شاخص های شناسایی بافت های ناکارآمد، مجله علمی تخصصی برنامه ریزی فضایی، سال اول، شماره اول

^{۲۴} با توجه به ماهیت این یادداشت که خلاصه ای از مفاهیم عنوان شده در سایر مقالات مرتبط با این موضوع می باشد، در بخش منابع طبیعتاً عنوان مقالات استفاده شده ذکر شده است ولی در پاورقی های یادداشت منابع اصلی هر پاراگراف عنوان گردیده تا در صورت نیاز خوانندگان بتوانند به رفرنس های اصلی مراجعه نمایند.